

DE DOOD

Elke Veldkamp

De dood

Vijftien deskundigen over ons levenseinde

© Elke Veldkamp 2017
Alle rechten voorbehouden
Omslagontwerp Bureau Beck
Illustratie omslag © iStock
Foto auteur © Koos Hageraats
NUR 740
ISBN 978 90 284 2717 4
www.wereldbibliotheek.nl

INHOUD

Inleiding – Over de maakbaarheid van ons levenseinde	7
Van de focus op het hiernamaals naar aandacht voor het aards bestaan	13
<i>De funerair historicus</i>	
Met elkaar communiceren via de doden	28
<i>De hoogleraar antropologie</i>	
Zolang het nut heeft, blijf je leven	41
<i>De hoogleraar dierenecologie</i>	
Het zit in de familie	52
<i>De hoogleraar moleculaire epidemiologie</i>	
Zoeken naar een zo hoog mogelijke kwaliteit van sterven	65
<i>De hoogleraar palliatieve zorg</i>	
Het leven leert je om te sterven	83
<i>De oprichter Landelijk Expertisecentrum Sterven</i>	
De regie over ons einde houden we graag in eigen hand	95
<i>De hoogleraar besluitvorming en zorg rond het levenseinde</i>	
De dood is de afwezigheid van mogelijkheden	111
<i>De psychiater</i>	
Ook na de dood kun je nog zorg bieden	132
<i>De forensisch arts</i>	
De natuur zorgt eeuwig voor je	145
<i>De rayonmanager Natuurbegraven</i>	
De dood is slechts het einde van ons fysieke bestaan	159
<i>De cardioloog</i>	
Het gaat uiteindelijk om zingeving	181
<i>De rouwtherapeut</i>	
Aan het eind van een goed verhaal is iedereen dood	195
<i>De schrijver</i>	

INLEIDING

Over de maakbaarheid van ons levenseinde

‘Tot aan de deur!’ schreeuwde hij. ‘Tot aan de deur van de Dood kunnen wij komen, maar daarachter niet. Daar mogen wij niet komen en niet kijken, zelfs niet door een kiertje. Niet eens door het sleutelgat. Niks mogen we daarvan weten, niks niks niks, fee!’

Uit: *Nachtverhaal* van Paul Biegel

In het prachtige *Nachtverhaal* van Paul Biegel wordt een fee opgevoerd die onsterfelijk is. Zij en haar collega's in het Rijk der Feeën leven eeuwig door, zonder begin en zonder einde. Op een dag komt de fee een hommel tegen, die aan het sterven is in het hoge gras. Nieuwsgierig geworden vraagt ze hem wat dat is, dat sterven, want zelf kent ze het niet. ‘Dat weet ik niet, ik geloof dat alles ophoudt,’ antwoordt de hommel. Ontevreden met dit antwoord gaat de fee op zoek naar wat doodgaan is. Ze wil het zelf ook graag ervaren. Maar het is geen gemakkelijke zoektocht, zoals blijkt uit bovenstaande uitbarsting van een zwartgallige tovenaer tegen de fee.

Toen uitgeverij Wereldbibliotheek mij vroeg of ik een boek over doodgaan wilde schrijven, moest ik aan de fee van *Nachtverhaal* denken. Niet dat ik – zoals zij – de dood zelf wilde ervaren. Daaraan heb ik nog lang geen behoefte. Maar ik kon me zeker vinden in de nieuwsgierigheid van de fee, ik wilde het fenomeen graag aan een nadere inspectie onderwerpen. Alleen, waar begin je? Hoe behandel je een onderwerp dat zo universeel is als de dood? En tegelijkertijd zo onbekend? Want hoewel sterven net zo'n vast

onderdeel van ons leven is als geboren worden, zijn we er gek genoeg veel minder vertrouwd en comfortabel mee. En besteden we er daarom wellicht ook veel minder aandacht aan. Zo verbaast forensisch arts Wilma Duijst zich in dit boek over het feit dat een pasgeboren baby overstelpt wordt met medische zorg, maar dat naar een pasgestorven volwassen mens nauwelijks meer wordt omgekeken. Uit een onderzoek van het Landelijk Expertisecentrum Sterven (zie het interview met Ineke Koedam) blijkt dat slechts 52 procent van de mensen zegt voldoende te weten over het stervensproces. De andere 48 procent weet dus onvoldoende. In datzelfde onderzoek geeft 63 procent van de mensen bovendien aan zich totaal geen voorstelling te kunnen maken van zijn of haar sterven.

Veel mensen ervaren angst en ongemak rondom het onderwerp doodgaan. Als ik aan mensen in mijn omgeving vertelde dat ik aan een boek werkte over omgaan met de dood, viel er meestal een ongemakkelijke stilte. Gevolgd door: 'Nou, gezellig onderwerp, haha.' Of meer serieus: 'Jee, dat lijkt me heel zwaar.' Zwaar vond ik het zeker niet. Ik voel zelf dan ook geen angst over het feit dat ik sterfelijk ben, of ongemak om over de dood te praten. Toegegeven, ik heb in mijn omgeving weinig met de dood te maken gehad. Mijn opa's en oma's zijn gestorven, zoals 'natuurlijk' is als je zelf op middelbare leeftijd bent. En verder zijn er verschillende mensen gestorven die emotioneel wat verder van me af stonden dan mijn directe dierbaren. Dus dat de dood een groot gat in je leven kan slaan, weet ik alleen van anderen, niet uit eigen ervaring. Ik kan het me wel heel goed voorstellen: de pijn en het gemis als je een dierbare verliest. 'De dood raakt iets fundamenteels in je, dat zich niet laat rationaliseren,' zegt rouwtherapeut Leoniek van der Maarel in dit boek. 'Dat is ook precies waarom rouwenden vaak zo slecht begrepen worden door hun omgeving.'

Wat mij vooral verwondert, is de angst voor de eigen sterfelijkheid die veel mensen hebben. Waarom voelen we ons zo ongemakkelijk met iets wat zo'n wezenlijk onderdeel van ons bestaan vormt? Waarom praten we eigenlijk nooit met elkaar over wat doodgaan voor ons inhoudt? De enige gesprekken die ikzelf bij-

voorbeeld ooit met dierbaren over dit onderwerp heb gevoerd, gingen over welke muziek ze op hun uitvaart willen horen. En of ze begraven of gecremeerd willen worden. Dat betreft praktische beslissingen rondom de afscheidsceremonie. Maar een gesprek op dieper niveau, over wat het betekent om te sterven en om sterfelijk te zijn, dat voeren we eigenlijk nooit.

Ik besloot voor dit boek mijn eigen nieuwsgierigheid als leidraad te nemen en op zoek te gaan naar de antwoorden op de vragen die ik had. Wat houdt doodgaan in? Waarom gaan we dood? Hoe gaat dat stervensproces in zijn werk? Blijft er nog iets van ons 'ik' over als ons fysieke lichaam vergaan is? Waarom wordt euthanasie over het algemeen geaccepteerd, maar zelfmoord veel minder (niet voor niets noemen we het 'moord')? Waarom ervaren we zo veel verdriet van het sterven van mensen, terwijl het zo universeel en onvermijdelijk is?

Omdat ik graag een soort 'caleidoscopische' blik op de dood wilde krijgen, heb ik voor de antwoorden op mijn vragen bewust gezocht naar gesprekspartners uit heel diverse vakgebieden, die ieder op hun eigen manier professioneel bezig zijn met het onderwerp doodgaan. Vanuit hun deskundigheid vertellen zij over hun inzichten en ervaringen, en over hoe deze hun persoonlijke visie op de dood hebben beïnvloed. Dat leverde een serie boeiende gesprekken op vanuit verschillende invalshoeken, onder meer sociaal, psychologisch, medisch, biologisch, historisch, antropologisch en cultureel. Ik heb bewust geen religieuze invalshoeken gekozen, omdat er naar mijn mening al voldoende en zeer veel gelezen boeken zijn geschreven over de dood vanuit religieus perspectief. Mijn keuze is puur gebaseerd op mijn eigen interesses en verwondering. Dat is natuurlijk een beperking, maar ik hoop en denk dat de lezer voldoende inspiratie en inzichten kan opdoen over het stervensproces en over de sterfelijkheid in onze samenleving.

Een belangrijk terugkerend thema dat me opviel in de gesprekken, was de 'maakbaarheidsgedachte' die in onze samenleving het omgaan met de dood beïnvloedt. Dit zie je bijvoorbeeld in de

manier waarop we denken over wat er na de dood is. Cultureel antropoloog Eric Venbrux noemt het *'situational belief'*: overtuigingen die naar gelang de omstandigheden en behoeften veranderen. Wat we geloven fluctueert door ons leven heen, we hebben er vaak niet meer zo'n uitgewerkte voorstelling van (in tegenstelling tot de strakke religieuze systematiek die tot zo'n vijftig jaar geleden het leven beheerste). We zijn in het huidige tijdsgewricht niet meer zo goed in het aanvaarden van ons 'lot' – iets wat onze voorouders in de zestiende eeuw een stuk beter afging, zo leerde ik van historicus Wim Cappers. Als we ziek zijn en vinden dat het tijd is om dood te gaan, dan willen we daarin gefaciliteerd worden. We hebben in Nederland al een van de ruimste wetgevingen ter wereld op het gebied van euthanasie, en daar wordt nu een uitbreiding op voorbereid voor mensen die hun leven 'voltooid' vinden. (Iets wat verschillende deskundigen die ik sprak overigens een zeer onverstandig idee vinden.) De grens tussen euthanasie, want ongeneeslijk ziek, en zelfmoord, want depressief, wordt daardoor een stuk diffuser, lijkt me. Een belangrijk punt dat psychiater Jan Mokkenstorm – oprichter van 113 Zelfmoordpreventie – hierover maakt, is dat mensen hun eigen vrijheid overschatten. 'Omdat zelfmoord zo'n grote daad is, wordt er vaak van uitgegaan dat iemand er dan wel heel goed over zal hebben nagedacht. En dat het eigenlijk de ultieme vorm is om je eigen wil uit te drukken. Een vrije keuze,' zegt hij. 'Maar we zijn veel minder zelfbeschikkend dan we denken en worden veel meer geleefd door onbewuste drijfveren en automatismen.'

Het verlangen naar maakbaarheid, naar grip op het leven, toont zich ook in het verlangen van mensen zo lang mogelijk in leven te blijven. Hoogleraar moleculaire epidemiologie Eline Slagboom doet onderzoek naar veroudering bij mensen. Zij krijgt regelmatig de hoopvolle vraag of het gaat lukken om de leeftijd waarop we sterven steeds verder op te rekken. Een haast decadente vraag, vindt ze. En om elke illusie op dit gebied maar meteen de kop in te drukken: een magisch middel tegen veroudering gaat er volgens haar nooit komen. En als we dan op een gegeven moment ongeneeslijk ziek worden, willen we vaak de dood niet onder ogen zien maar verwachten we van de medische weten-

schap een nieuwe behandelmethode, techniek of wonderpil om ons leven zo lang mogelijk te rekken. Typerend hiervoor zijn uitdrukkingen als 'hij vecht tegen zijn ziekte' en 'ze heeft tot het laatst gestreden voor genezing'. Cardioloog Pim van Lommel zegt hierover: 'De medische zorg is erop gericht iedereen zo lang mogelijk in leven te houden, koste wat kost.' Maar kunnen we accepteren dat we op een gegeven moment ziek worden en doodgaan? En zo nee, waarom niet?

Ook het 'lijden' tijdens het sterven is iets wat vermeden dient te worden. Opvallend is bijvoorbeeld het verschijnsel dat palliatieve sedatie in hoge dosering steeds vaker voorkomt, volgens Agnes van der Heide, hoogleraar Besluitvorming en zorg rond het levenseinde. De 'sociale dood' wordt dit ook wel genoemd: iemand wordt in slaap gehouden totdat hij overleden is. Zo komt het stervensproces nog verder van ons af te staan. Terwijl dat proces ook een heel verrijkende ervaring kan zijn, legt Ineke Koedam van het Landelijk Expertisecentrum Sterven uit. Zij is ervan overtuigd dat mensen rondom het stervensproces even boven hun dagelijks bewustzijn uit getild worden en openstaan voor een andere 'dimensie' van bewustzijn, die ze normaal gesproken niet ervaren. Die andere dimensie van bewustzijn wordt ook door cardioloog Pim van Lommel aangehaald. Het verhaal over zijn wetenschappelijk onderzoek naar bijna-doodervaringen heeft grote indruk op me gemaakt en heeft me een nieuwe kijk gegeven op wat er met ons 'zelf' gebeurt als we doodgaan.

Voor het schrijven van dit boek heb ik bijzonder interessante gesprekken mogen voeren met inspirerende mensen, deskundig op uiteenlopende gebieden. Ik wil iedereen die heeft meegewerkt dan ook van harte bedanken voor hun verhalen. Ik vond het mooi om te zien hoe bevlogen mensen waren over het onderwerp van de dood, hoe respectvol men was naar stervenden en gestorvenen toe en het inzicht deelde hoeveel meer aandacht ons levenseinde eigenlijk verdient.

Dank ook aan mijn goede vriend Erwin Rooyakkers, die de verhalen meelas, ze van nuttig commentaar voorzag en me het idee gaf dat het zinvol was wat ik opschreef. 'Het heeft me op een

andere manier naar de dood doen kijken,' zei hij. 'Ik heb nieuwe inzichten opgedaan.' Ook eindredacteur Ingrid Meurs zei me dat de verhalen haar op veel manieren de ogen hebben geopend en dat het haar in zeker opzicht meer vertrouwd heeft gemaakt met sterven en alles daaromheen. Het lijkt me heel mooi als dit ook bij andere lezers lukt: dat de dood wat minder op afstand komt en dat het boek – wie weet – leidt tot nieuwe inzichten en mooie gesprekken met elkaar.

En hoe het met de fee in *Nachtverhaal* afloopt (let op: spoiler alert)? Ze zit uiteindelijk aan het sterfbed van een oude vrouw die ze nog als jong meisje heeft gekend. Op dat moment begrijpt ze eindelijk wat doodgaan is en waarom ze zelf niet kan sterven. Ze legt het uit aan een bevriende kabouter: 'Maar kaboutertje! De tijd beroert ons toch niet? Zelfs niet met een vinger?' Ze schudde haar hoofd. 'Dat geluk is alleen voor dieren weggelegd. En voor mensen. Dat heb ik eindelijk gezien. De tijd doet het. Die duwt ze naar de ouderdom en naar de Dood. En dáárom maken ze steeds nieuwe, en zo gaat het maar door, oud-nieuw, oud-nieuw, oud-nieuw, net als voetstappen links-rechts, links-rechts.'

En zo gaat het maar door. 'Aan het eind van een goed verhaal is nou eenmaal iedereen dood,' zegt schrijver Martin Michael Driessen. We worden geboren en we sterven. We sterven en we worden geboren. En de tijd daartussenin, ons leven, dat is een goed verhaal.

Elke Veldkamp

VAN DE FOCUS OP HET HIERNAMAALS NAAR AANDACHT VOOR HET AARDS BESTAAN

Wim Cappers (1956) is de afgelopen drie decennia uitgegroeid tot dé expert op het gebied van funeraire cultuurgeschiedenis. ‘Het mooie van de dood is dat alle aspecten van het leven eraan vastzitten. Je kunt het onderwerp bestuderen vanuit theologisch of medisch perspectief, maar ook vanuit juridisch, cultureel, antropologisch of financieel perspectief. Ik word altijd weer verrast door nieuwe invalshoeken.’ Cappers werkte ruim twintig jaar aan zijn proefschrift Aan deze zijde van de dood, waarop hij in 2012 promoveerde. Het is een lijvig boekwerk geworden van meer dan negenhonderd pagina’s, waarin hij de lezer aan de hand van vele verhalen en anekdotes meeneemt langs vier eeuwen funeraire cultuur in Nederland. Hij is een begenadigd verteller. Bij hem thuis in zijn woonkamer, waar iedere vierkante meter muur bedekt is met boekenkasten, maken we een boeiende tijdreis door de Nederlandse samenleving en haar kijk op de dood.

De zestiende eeuw – afwachten wat God in petto heeft

Wil je het heden begrijpen, dan moet je eerst het verleden kennen, luidt de aloude stelling. Maar waar begin je als je zoiets alomvattends wilt duiden als het omgaan met de dood? Wim Cappers neemt voor zijn verhaal de zestiende eeuw als vertrekpunt, volgens hem een belangrijke periode voor de ontwikkeling van de funeraire cultuur in Nederland. ‘De zestiende eeuw is een roerige tijd, met de Reformatie die zich voltrekt,’ zegt hij. ‘De dood beheerst in die tijd het dagelijks leven van iedereen. Het leven op aarde is onbelangrijk, de focus ligt op het hiernamaals.

Iedereen is zich ervan bewust dat hij gaat sterven en stelt zich regelmatig de vraag: wat zal mijn lot daarna zijn? Als katholiek leef je met de angst voor het vagevuur, de tijdelijke ruimte tussen hemel en aarde waar je je zonden moet uitboeten. De katholieke kerk heeft daarom verschillende methoden bedacht voor gelovigen om hun zieleheil na hun dood veilig te stellen. Zo kunnen ze zich in gewijde grond bij de kerk laten begraven, ze kunnen aflaten kopen om zonden kwijt te schelden of andere gelovigen en religieuze dienaren laten bidden voor hun heil.' Tijdens de Reformatie komen er nieuwe denkbeelden op, die daar dwars tegen ingaan. De calvinisten, die de machtigste stroming binnen de protestantse beweging vormen, houden de leer van de predestinatie aan. 'Zij menen dat bemiddeling voor je zieleheil flauwekul is. Dat kán helemaal niet. De enige die over jouw lot beslist, is God.' Ketteren en andersdenkenden zijn volgens deze visie sowieso reddeloos verloren. Maar ook calvinisten zelf zijn hun lot niet zeker. 'Het blijft afwachten wat God voor je in petto heeft. Het besef dat iedereen een zondaar is, drukt zwaar op mensen. Veel protestanten gaan daarom goede daden verrichten, ze richten hofjes op voor weduwen of stichten weeshuizen. Al krijgen ze daarmee nog steeds geen zekerheid over hun zieleheil. "*Memento mori!*" is steeds het vermanend adagium, "Gedenk te sterven!"

Rituele leegte

In het laatste kwart van de zestiende eeuw drukt de calvinistische visie, inmiddels de heersende kerk in Nederland, een zwaar stempel op de funeraire gebruiken. Alle (katholieke) rituelen om de overledene te begeleiden naar het hiernamaals worden verboden. Aflaten en missen mogen niet meer, net als de rouwstoeten die door geestelijken worden begeleid. 'De katholieke kerk zelf erkent ook dat de zieleheilmcultus de spuigaten uit is gelopen en gaat zich hervormen,' zegt Cappers. 'De reliekenverering wordt bijvoorbeeld afgeschaft, en geestelijken krijgen een betere theologische training, om te zorgen dat ze goed weerwoord kunnen geven aan de protestanten.'

Door het verdwijnen van de kerk bij uitvaartrituelen ontstaat wat Wim Cappers noemt een 'rituele leegte' in de samenleving. 'Deze rituele leegte heeft grote gevolgen voor de funeraire cultuur en voor de persoonlijke omgang met de dood – met name bij de protestanten. De katholieken voeren vaak nog stiekem, ondergronds, hun rituelen rond de lijkbezorging uit. Maar bij de protestanten geschiedt het sterven zonder rituele begeleiding door een dominee. De begrafenis mag niet meer in het teken staan van de zorg voor het zieleheil. De plaats van de lijkbezorging, in en rond de kerk, heeft door de ontwijding van de kerkgrond en de verwijdering van relieken ook geen godsdienstige betekenis meer. De rouwperiode staat bij de protestanten evenmin nog in het teken van de bevordering van het zieleheil door de kerkgemeenschap.' Door deze rituele leegte ontstaat er ruimte voor een nieuwe, meer wereldse kijk op het levenseinde, die zich in de loop van de volgende eeuwen nadrukkelijker manifesteert in de samenleving. Ook andere ontwikkelingen helpen mee aan de verschuiving van de blik op het hiernamaals naar de blik op het aardse leven.

De zeventiende eeuw – de dood krijgt betekenis voor het aards bestaan

In de Nieuwe Kerk in Delft ligt het praalgraf van de Vader des Vaderlands, Willem van Oranje. Er is bijna tien jaar aan dit monument gewerkt, het werd voltooid in 1623. Wie het praalgraf bezoekt, ziet iets opmerkelijks: in het monument zijn zowel een overleden als een levende Willem afgebeeld. Er is een marmeren beeld van hem, liggend op zijn doodsbed. En er is een bronzen beeld, dat hem in harnas als legeraanvoerder afbeeldt. 'Dit is typerend voor de zeventiende eeuw, de eeuw waarin de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden economisch en politiek heel machtig wordt,' zegt Cappers. 'Alle religieuze beelden en relieken zijn vanwege de Reformatie uit de kerken gehaald. De overheid zet er nu beelden van helden van de natie voor in de plaats. Michiel de Ruyter krijgt als zeeheld bijvoorbeeld ook zo'n praalgraf,

in de Nieuwe Kerk in Amsterdam. Wat opvalt aan de praalgraven, is dat ze geen vooruitblik geven op het hiernamaals, maar juist terugblikken op wat de overledene heeft betekend voor volk en vaderland. De daden in het aardse bestaan krijgen meer aandacht. Het praalgraf van Willem van Oranje heeft bijvoorbeeld vier bronzen vrouwenfiguren, die vier positieve eigenschappen van hem voorstellen: rechtvaardigheid, liefde voor de vrijheid, kracht en godsdienstigheid. Ook hier dus een benadrukking van de man die hij bij leven is geweest.’

Maatschappelijke status

De zeventiende eeuw, de Gouden Eeuw voor Nederland, kent een toenemende verstedelijking en flinke bevolkingsgroei. Dat komt deels door de vele immigranten die hun geluk in de bloeiende Republiek komen beproeven. Cappers: ‘In de tijd van de Republiek groeien de steden als kool. Veel mensen trekken van het platteland naar de stad; daar zijn – met alle handelsactiviteiten die de zeevarende natie ontplooit – meer kansen op succes. Gevolg is wel dat de sociale cohesie in buurten verdwijnt; mensen kennen elkaar in hun eigen straten niet meer. De stadsbesturen nemen daarop maatregelen om die cohesie te herstellen. Dat zie je onder andere weerspiegeld in de regelgeving rondom rouwstoeten. De religieuze rouwstoeten met geestelijk leiders zijn weliswaar afgeschaft, maar lijken moeten nog steeds naar hun laatste rustplaats worden gebracht. De rouwstoet wordt een belangrijk element om gemeenschapszin uit te stralen. Als er iemand in jouw buurt sterft, dan ben je verplicht om mee te lopen in de rouwstoet. Ongeacht of je die persoon kende, of dat hij of zij van hoge of lage komaf was. Om te zorgen dat mensen daadwerkelijk komen opdagen, worden penningen uitgedeeld. Die moet je bij de begrafenis weer inleveren als bewijs dat je geweest bent. Natuurlijk wordt daar flink mee gesjoemeld. Rijke mensen hebben meestal geen zin om in de rouwstoet mee te lopen van een arme onbekende sloeber, en betalen liever de boete of sturen een knecht in hun plaats. Omgekeerd zie je dat bij voorname overledenen mensen juist graag mee willen lopen en met elkaar wedijveren om plaatsen vooraan in de stoet. De rouwstoeten

worden zo een manier om je maatschappelijke status uit te drukken. Hoe dichter je bij de kist loopt, hoe belangrijker je bent. Dat zie je vandaag de dag trouwens ook nog, bij de begrafenis van een koning of belangrijke politicus: er wordt goed gekeken naar wie er afgevaardigd worden en wie er op de eerste rij zitten. Het zegt allemaal iets over de positie van die deelnemers in de samenleving.’

De achttiende eeuw – een medische blik op de dood

Doordat de blik niet meer uitsluitend op het eeuwige leven na de dood is gericht, komt er ook meer aandacht voor het moment van sterven zelf. Wanneer is een leven precies afgelopen? Dat is een vraag waar veel medici zich in de achttiende eeuw mee bezighouden. ‘Een vraag die niet eenvoudig te beantwoorden is,’ zegt Cappers. ‘Kijk maar naar de hedendaagse perikelen rondom orgaandonatie. Als een arts een patiënt hersendood verklaart en wil overgaan tot verwijdering van een orgaan, voelt het voor de nabestaanden vaak nog te vroeg. Ze zien immers hun dierbare dankzij medische apparatuur nog ademen. De grens tussen leven en dood is heel moeilijk precies vast te stellen.’ In de achttiende eeuw gaan medici steeds meer onderzoek doen naar die precieze grens. Daar krijgen ze juridisch ook de ruimte voor; tot dan toe was het lichaam een ‘tempel Gods’ waar niet in gesneden mocht worden. Cappers: ‘Binnen de volkscultuur bestaat dan nog steeds het idee dat iemand pas dood is, als hij goed begraven is én het lichaam helemaal ontbonden is. Gebeurt dat niet goed, dan kan de overledene gaan spoken. Verhalen over ondoden, zoals vampiers die bloed zuigen uit de levenden, zijn een uiting van die angst.’

Schijndodenhuizen

Wat in de achttiende eeuw ook meespeelt bij het onderzoek naar de grens tussen leven en dood, is de angst voor schijndoden: mensen die begraven worden terwijl ze nog niet dood zijn. Cappers: ‘Er zijn in die tijd regelmatig epidemieën, die voor veel

dodelijke slachtoffers zorgen. Uit angst voor besmetting worden de lijken vaak snel begraven. Maar er is geen zekere methode om vast te stellen of iemand wel echt dood is.

Regelmatig duiken horrorverhalen op van mensen die levend begraven zouden zijn. In 1792 wordt door een Duitse arts daarom het eerste 'schijndodenhuis' opgericht, een gebouw op een begraafplaats waar net gestorven mensen worden neergelegd. Op de vingertoppen plaatst men doppen die verbonden zijn met een alarmwekker. Mochten er toch nog levenskrachten in het lijk zitten, dan zullen de vingers bewegen en het alarm laten afgaan, zo is de gedachte. In 1830 is ook in Nederland het eerste schijndodenhuis opgericht, in Den Haag. Maar voor zover bekend is daar nooit iemand weer tot leven gekomen.' In 1740 verklaart de vooraanstaande Deense arts J.B. Winslow dat het waarnemen van lijklicht de zekerheid geeft dat de dood is ingetreden. Dan is het lichaam in ontbinding en zitten er geen levenskrachten meer in. Zijn stelling wordt langzamerhand geaccepteerd als de grens tussen leven en dood. Het duurt een aantal dagen voordat de lijklicht optreedt, dus om schijndoden te voorkomen wordt afgesproken dat men minimaal 36 uur moet wachten met begraven. Om de samenleving tegelijkertijd te beschermen tegen besmettingsgevaar van ontbindende lijken, wordt bepaald dat iemand uiterlijk op de vijfde dag na het overlijden begraven moet worden.

Drenkelingen

De angst voor schijndood is ook bij drenkelingen een belangrijke kwestie. 'Drenkelingen zijn in de achttiende eeuw een veelvoorkomend probleem in de waterrijke Republiek der Nederlanden,' vertelt Cappers. 'Ondanks het overal aanwezige water kan vrijwel niemand zwemmen. Rivieren, meren en zeeën duister gebied, vol enge monsters en watergeesten, waarvan je beter uit de buurt kunt blijven. Drenkelingen uit het water halen doet men niet graag, dat is ontzettend gevaarlijk. Vaak laat men ze liever in het water dobberen... Wordt een drenkeling toch eruit gehaald, dan moet hij met de voeten in het water blijven liggen en komt de schout erbij om te beoordelen of het wellicht om een

moord of zelfmoord gaat. Een enkele keer probeert men een drenkeling nog wel te redden, door hem over een ton te rollen om het water uit het lichaam te krijgen. Geen heel effectieve manier...'

In de achttiende eeuw doen artsen medisch onderzoek naar drenkelingen. Ze ontdekken dat het water niet in de maag zit maar in de longen, en dat er vaak nog leven in drenkelingen zit. Dit leidt tot het besef dat men drenkelingen niet aan hun lot kan overlaten, maar dat men verplicht is om te proberen ze te redden. In Amsterdam wordt vanuit die gedachte in 1767 de Maatschappij tot Redding van Drenkelingen opgericht. Een heel belangrijke, unieke gebeurtenis, zo benadrukt Cappers, omdat het de eerste organisatie ter wereld is die zich – uit menslievendheid – voor deze zaak inzet. 'De Maatschappij vindt dat elke leek een drenkeling moet kunnen redden en stelt een 10-puntenactieplan op. Zo moet de lichaamstemperatuur op peil gebracht worden door de drenkeling warm te wrijven. Het binnenste dient te worden geactiveerd door via een pijpje tabaksrook in de anus te blazen en aderlating kan de bloedsomloop bevorderen. Er worden bij waterrijke plekken reddingskistjes opgehangen waarin onder meer tabakswaar zit. Is iemand succesvol en volgens de voorschriften gered van de verdrinkingsdood, dan geeft de Maatschappij een medaille en een financiële beloning. Dat stimuleert behoorlijk. Natuurlijk gebeuren er in de praktijk ook dingen die ethisch niet door de beugel kunnen. Zo wordt een jonge vrouw uit het water gehaald waarna een man ontkleed op haar in bed gaat liggen, met het argument dat ze "opgewarmd moet worden volgens het 10-puntenplan". Ook komt het weleens voor dat mensen bewust iemand in het water duwen, om vervolgens een beloning te kunnen claimen voor het redden.' Desalniettemin krijgt de oprichting van de Maatschappij navolging in de hele wereld, tot de Verenigde Staten aan toe. Dit geeft volgens Cappers goed aan hoe het perspectief op doodgaan verder seculariseerde. 'Eeuwenlang wist men niet hoe om te gaan met drenkelingen. Er bestonden geen richtlijnen voor het handelen, dus vertrouwde men in al zijn hulpeloosheid eenvoudig op God. Als iemand moest verdrinken,

dan was dat maar zo. De Maatschappij tot Redding van Drenkelingen brengt daar verandering in. De leden geven zich niet meer lijdzaam over aan Gods wil, maar vinden dat je je lot in eigen hand kunt nemen. Als je een leven kunt redden, dan moet je dat doen, zodat deze mens nog van nut kan zijn voor de samenleving.’

Volksopstand

Dankzij voortschrijdend medisch inzicht ontdekt men dus dat er nog ‘levenskrachten’ in een lijk kunnen zitten, wat het de moeite waard maakt te proberen een mensenleven te redden. Dat medisch inzicht leidt aan de andere kant ook tot meer angst voor lijken. Cappers: ‘Een stoffelijk overschot kan blijkbaar ook ziekmakende levenskracht in zich hebben: het kan slechte dampen uitwasemen, miasma’s, waarvan de levenden ziek worden. Het probleem is dat lijken nog steeds in en om kerken worden begraven, midden in de bebouwde kom. De roep van hygiënisten, onder wie artsen, wordt sterker om lijken ver weg van de kerk, buiten stad of dorp te begraven.’ In de tweede helft van de achttiende eeuw begint men daarom met het aanleggen van aparte begraafplaatsen, buiten de bebouwde kom. Dat gebeurt zowel op initiatief van lokale overheden als van particulieren, maar gaat niet zonder slag of stoot. ‘Veel mensen willen graag nog dicht bij de kerk begraven worden – ook al is de “gewijde kerkgrond” in de Reformatie formeel afgeschaft. Kerken verdienen bovendien goed aan de grafrechten; die inkomstenbron willen ze niet kwijt.’

In 1783 breekt in Arnhem een epidemie van de rode loop uit, een zeer besmettelijke ziekte. Er wordt bepaald dat alle arme mensen voortaan buiten de bebouwde kom begraven moeten worden. ‘De eerste voor wie dit besluit geldt, is de overleden vrouw van een sergeant. Maar de Arnhemse bevolking pikt dit niet. Waarom moeten alleen de armen buiten de stad begraven worden en mogen de rijken gewoon nog in de kerk liggen? Er komt een grote volksopstand waarbij een groep vrouwen ’s middags het lijk van de vrouw met de handen opgraaft en herbegraaft in de kerk.’ Uiteindelijk leidt dit alles ertoe dat het kerkhof in de stad toch weer geopend wordt. Ook op andere begraafplaatsen vinden dit soort opstanden plaats. Tegelijkertijd zien verschillende gemeentes en